

УДК 7.01

Марченко Ірина

**ПРОБЛЕМИ КУЛЬТУРНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ У ХІХ СТ.
(НА ПРИКЛАДІ ВІДНОВЛЮВАЛЬНИХ РОБІТ
У КИЇВСЬКІЙ КИРИЛІВСЬКІЙ ЦЕРКВІ)**

Дослідження проблем культурної ідентичності на українських землях у ХІХ ст. на прикладі робіт з відновлення внутрішнього убранства Кирилівської церкви в Києві (1880 – 1889). Проведено аналіз чинників впливу на формування концепції реставрації А. Прахова; осмислює взаємозв'язок між проблемою культурної ідентичності, традицією та культурною політикою ХІХ ст.

Ключові слова: культурна ідентичність, Кирилівська церква в Києві, концепція реставрації А. Прахова, культурна пам'ять, колективна пам'ять, спадкоємність.

Marchenko I. Issues of Cultural Identity in the 19thc. (by the Example of St. Cyril's Church Reconstruction)

Issues of cultural identity of the 19th c. in the territory of modern Ukraine by the example of reconstruction works of St. Cyril's church interior decoration (1880 – 1889). The Author analyzes factors influencing the formation of A. Prahov's concept of restoration measures; he interprets the relationship between the cultural identity issue, heritage and cultural politics of the 19th c.

Key words: cultural identity, St. Cyril's Church, A. Prahov's concept of restoration, cultural memory, collective memory, continuity.

Марченко И. Проблемы культурной идентичности в ХІХ в. (на примере работ по восстановлению киевской Кирилловской церкви)

Исследование проблем культурной идентичности на украинских землях в ХІХ в. на примере работ по восстановлению внутреннего убранства Кирилловской церкви (1880–1889). Проведен анализ факторов влияния на формирование концепции А. Прахова; осмысливает взаимосвязь

между проблемой культурной идентичности, традиции и культурной политики XIX в.

Ключевые слова: культурная идентичность, Кирилловская церковь, концепция реставрации А. Прахова, культурная память, коллективная память, преемственность.

«СЕЙ
ХРАМ СВЯТОГО КЮРИЛА
СОЗДАННЫЙ
ВЕЛИКИМ КНЯЗЕМ ВСЕВОЛОДОМ ОЛЬГОВИЧЕМ
И КНЯГИНЕЙ ЕГО
МАРИЕЮ МСТИСЛАВОВНОЙ
В ЛЕТО 1140 – 1179
ПРИВЕДЕН ВНУТРИ В ДРЕВНИЙ ВИД
ПОВЕЛЕНИЕМ
БЛАГОЧЕСТИВЕЙШЕГО ГОСУДАРЯ ИМПЕРАТОРА
И САМОДЕРЖЦА ВСЕРОССИЙСКОГО
АЛЕКСАНДРА III
В ЛЕТО
1882–1889»

Реставрація Кирилівської церкви Києва (1880 – 1889) потребує вивчення у контексті формування колективної пам'яті на українських землях у ХІХ ст. та зв'язку з культурною традицією. Особливої актуальності це дослідження набуває у зв'язку з посиленням інтересу до монументального мистецтва ХІХ ст. Кирилівської церкви.

Оскільки в основі концепції реставрації лежала ідея відтворення внутрішнього убранства в первісному вигляді, важливим є порівняння монументального малярства ХІХ ст. з первинною програмою розпису храму; пошук відповідності локальним художнім традиціям; виявлення чинника впливу соціальних, історичних умов та культурної політики на її формування; визначення ролі її впливу на формування колективної пам'яті.

У мистецтвознавчій та історичній літературі дослідження реставрації Кирилівської церкви ХІХ ст. велись В. Зуммером, Є. Мамолат, Г. Заваровою, Л. Волинським, О. Советовим, С. Яремичем, І. Марголіною, В. Ульяновським та ін. Роботи вчених були спрямовані на пошуки історичних даних, досліджен-

ня архітектури та монументального мистецтва храму. Т. Рубан, І. Тюрменко, О. Горбула у своїх дослідженнях торкаються культурно-історичної моделі XIX ст. О. Певна також розглядала діяльність Прахова у контексті культурної політики. Однак феномен реставрації Кирилівської церкви включає в себе кілька проблем, серед яких: створення моделі колективної пам'яті та дотримання локальної культурної традиції, що потребує більш широкого висвітлення.

Головною метою роботи є дослідження ролі культурної ідентичності, культурної традиції та колективної пам'яті у концепції реставрації Кирилівської церкви в Києві.

У 1860-му р. під час ремонтних робіт у київській Кирилівській церкві було віднайдено фреску XII ст. Це поклало початок нового етапу в історії храму.

Кирилівська церква і раніше викликала інтерес науковців. Спершу історію пам'ятки зацікавився київський археолог М. Берлінський. Його робота «Описание Киева», побачила світ 1820 р. Пізніше вона була використана російським істориком М. Булгаковим при написанні «Очерка Истории Русской церкви в период до-Татарский» (1847) та значною мірою вплинула на праці українського історика М. Максимовича, автора досліджень Кирилівського храму (1869) [7, с. 341].

Свідченням інтересу до пам'яток старовини стало також видання у 1847 р. патронованого київським цивільним губернатором І. Фундуклеєм «Обозрения Киева в отношении к древностям», з розділами, присвяченими Кирилівським печерам та монастирю [1, с. 5]. За рік по тому, 1848 р. у книзі «Описание Киева» історик М. Закревський, спираючись на роботу попередників, літописні джерела та архівні матеріали, висвітлює історію Кирилівської обителі від заснування церкви та до скасування монастиря [7, с. 341]. Ці дослідження не втрачають своєї актуальності й сьогодні.

Проте віднайдення у 1860 р. в Кирилівській церкві фресок XII ст. значно посилює інтерес до пам'ятки. Дослідження в цей період велись переважно силами київських вчених. 1863 р. видано друком працю М. Сементовського «Киев, его святини, древности, достопримечательности» [7, с. 341]. В «Киевских Епархиальных ведомостях» виходять статті П. Крижанівського, М. Максимовича та ін.

Становлення археології як науки починає формувати інтерес до пам'яток старовини у тому числі і серед духовенства. Так, священик Софійського собору І. Желтоножський 1864 р. на засіданні Церковно-археологічного товариства зробив доповідь про випадково відкриті фрески храму [1, с. 5]. 1874 р. співзасновник Товариства Нестора Літописця, протоієрей П. Лебединцев здійснив огляд пам'ятки та перші розчистки фрески. III Археологічний з'їзд, що проходив у Києві 1878 р., привернув велику увагу петербурзьких та московських дослідників до київської пам'ятки. Скоро ініціатива дослідження стародавнього храму була перехоплена професором Петербурзького університету А. Праховим.

Влітку 1880 р. Адріан Вікторович Прахов розчистив кілька зображень та презентував їх копії в стінах Російського археологічного товариства. Вже 13 травня 1881 р. на засіданні Археологічного товариства було прийнято рішення командувати Прахова до Києва для дослідження Кирилівської церкви. Так, Прахов продовжує починання київських колег, проте заручившись підтримкою царського уряду, отримавши фінансування, значно розширює роботи.

До 1882 р. Адріан Вікторович завершив розчистку зображень та копіювання фресок. Ці роботи були здійснені за допомогою майстрів Київської рисувальної школи М. Мурашка. Зараз копії Кирилівських фресок знаходяться в Російському музеї у Санкт-Петербурзі та фондах Національного заповідника «Софія Київська».

Для відкриття фресок XII ст. від нашарувань тиньку часів Катерининської епохи застосовувались механічний та хімічний способи. Ці реставраційні заходи Г. Вздорнов описує так: «... для розчистки використовувались дерев'яні та притуплені залізні ножі, хлібний м'якуш, поташ, а потім слабкий розчин саліцилової кислоти та соди [...] аби уберегти фрески від «надмірної вологи» (Прахов – І. М.) наказав їх натерти сумішшю терпентину (скипидару – І. М.), воску, білої смоли та олії; а [...] зверху покрити сумішшю емалевого лаку та терпентину. Його непродумані дії призвели до того, що фрески XII ст. втратили свій первісний колорит та фактуру живопису, котра від натирання лаком стала блискучою, гладкою. Дев'яносто років по тому, коли прийшов час наукової реставрації, київським майстрам довелося намучитись, аби повернути їм бодай видимість того стану, в якому вони були на час їх відкриття Праховим...» [5, с. 133].

Оскільки Адріан Вікторович передбачав роботи з відновлення внутрішнього убранства церкви, він уклав проект «реставрації» Кирилівського храму, над втіленням якого працював впродовж 1882–1884 рр.

Щодо того, чому до реставраційних заходів у Кирилівській церкві було залучено не місцевих науковців, а екстраординарного професора Петербурзького університету [14, с. 550]; дослідника, який мав практики у дещо іншій області – вивченні стародавнього мистецтва Греції (а саме – скульптурного оздоблення Парфенону) та Єгипту, варто зауважити, що у культурній та церковній політиці Російської імперії кінця XIX ст. актуалізувались тенденції до зміцнення централізації влади. Відбувалося це шляхом впровадження кампаній, спрямованих на зменшення національних проявів, як то Валуєвський циркуляр (1863), Емський акт (1876) та ін. З іншого боку, культурна політика, вдаючись до формування колективної пам'яті, передбачала відбудову храмів у неовізантійському або староруському стилі, проведення святкувань 900-річного ювілею Хрещення Русі (1888); 1000-річчя ювілею пам'яті святих Кирила та Мефодія (1885). Паралельно розпочались зведення нових пам'яток, як то Володимирський собор у Києві, Олександрівська церква у Кам'янці [10, с. 302, 303] та урядові роботи з відновлення пам'яток княжої доби – Софійського собору, Кирилівського храму, відбудови Десятинної церкви та ін. [2, с. 19; 16].

Ці заходи проводились з урахуванням потреби у створенні соціокультурної моделі, в умовах якої буде відбуватись отождення зі спільною культурною традицією українських земель та Російської імперії [2, с. 139; 17, с. 219; 3, с. 20]. Ця ідеологія, дещо модифікована, визначила напрямок розвитку науки на століття вперед. Так, вже у XX ст. Ю. Асєєв у своїй дисертації з дослідження Кирилівського храму напише, що одне з основних завдань історії давньоруської архітектури – це «...пошуки спільності пам'яток Київської Русі, як символу єдиного джерела братських російських, українських і білоруських народів, їх спільній долі та спільності інтересів...» [1, с. 3].

Активне впровадження неовізантійських тенденцій мало на меті підкреслити єдність та спільну спадкоємність царської Росії та українських земель. Напис, виведений у епіграф даної статті, міститься на пам'ятній плиті Кирилівської церкви, встановлений

на честь завершення робіт з відновлення внутрішнього убранства храму 1889 р. Це один з перших експонатів, який зустрічає відвідувачів на вході до музею «Кирилівська церква». Одразу впадає у вічі, що у написі виокремлено лише дві віхи в історії храму – його заснування подружжям чернігівських князів та «... приведение внутри в древний вид...», патроноване російським імператором. Така подача пам'яток княжої доби відповідала загальній тенденції свого часу, що підтверджують також і сучасні західні дослідники [12, с. 303].

Загалом, в основі неовізантійського стилю лежить сформоване міністром народного просвітництва, графом С. Уваровим гасло: «Самодержавство, православність, народність», у якому чітко простежується спроба сформувати пам'ять суспільства шляхом пошуку спільних рис у релігійній та культурній сферах.

Водночас розвиток науки та мистецтва в Україні у XIX ст. йшов у розріз із завданнями, пропагованими російським урядом. Головним напрямом діяльності київських рухів було «... вивчення науковими засобами питання геополітичної цілісності України, як геополітичної спільноти та їх виокремлення в рамках російсько-польсько-австрійських політично-державних систем...» [15, с. 565].

Тому просування ідеї пошуку «спільності пам'яток Київської Русі» не логічно було очікувати від місцевих, київських дослідників, більшість яких переймалися національною ідеєю [10, с. 302, 303]. Натомість, проект реставрації Кирилівської церкви А. Прахова «передбачав дотримання інтересів «... як російської археології, так і православної церкви...» [5, с. 134].

Проект А. Прахова передбачав улаштування передвітарної перегороди у псевдовізантійському, або староруському, стилі замість п'ятиярусного дерев'яного іконостасу XVII ст. Що цілком відповідало загальній тенденції до заміни іконостасів доби козацького бароко новими, виконаними в актуальному для свого часу стилі.

Відновити стінопис передбачалось олійними фарбами за аналогією храмів, близьких за первісною програмою розпису та часом заснування. Щодо кола пам'яток, цільний стінопис яких (станом на кінець XIX ст.) міг слугувати взірцем для установа типу монументального живопису, у своїй доповіді Імператорському московському археологічному товариству 1885 р.

А. Прахов називав переважно грецькі та італійські храми IX–XVI ст. При цьому дослідник виокремив лише одну церкву на теренах колишньої Київської Русі, яка могла б послугуватися цій меті – Спаса на Нередиці у Новгороді. Хоча для реставрації Кирилівської церкви за зразок він використовував переважно схеми стінопису давньоруських храмів XII ст.: Георгіївської церкви Старої Ладogi та Спасо-Преображенського собору Мирожського монастиря, Спаса на Нередиці у Новгороді та ін.

Головною метою А. Прахова, стало відновлення стінопису Кирилівської церкви у стилістиці XII ст. [11, с. 285, 286], тому для розуміння логіки концепції реставрації Кирилівської церкви XIX ст. необхідно апелювати до принципів стародавніх митців та шукати розбіжності, у яких виявлятиме себе XIX ст. Маніфестовану ідею відтворення фрескових композицій у їх первісному вигляді засобами олійного живопису видалось можливим оцінити лише у XX ст., після проведених науково-реставраційних заходів, спрямованих на відкриття фрескових зображень з-під олійних записів.

Так, сучасні дослідники вказують на ймовірність розміщення в XII ст. в zenіті центрального купола Кирилівської церкви зображення «Пантократора», подібно до зображення у київському Софійському соборі [8, с. 633]. Однак у XIX ст. тут видали за доцільне подати образ «Вознесіння», з зображенням восьми архангелів, близький до фрескових розписів XII ст. Георгіївської церкви Старої Ладogi та Спасо-Преображенського собору Мирозького монастиря.

У XII ст. в храмах київського кола фрескою у барабані переважно зображали апостолів, а не пророків. Цієї місцевої традиції розпису храмів дотримався у своєму проєкті й А. Прахов [8, с. 633].

Цикл зображень сорока севастійських мучеників представлений у Кирилівській церкві на підпружних арках однофігурними поясними образами святих у круглих медальйонах та квадратних рамках, поєднаних між собою кільцеподібними з'єднаннями. Зображення виконані у техніці фрески XII ст. та олійного живопису XIX ст. Цікаво, що образи сорока святих у Кирилівській церкві були зображені у фресці поперемінно у круглих медальйонах та прямокутних рамках. Але чергування геометричних форм обрамлення у XII ст. було витримане лише на західній та східній підпружних арках. На південній та північній їх постаті були подані лише в круглих медальйонах.

Проте у ХІХ ст. севастійських мучеників зобразили без урахування особливості первісних форм обрамлення. Їх образи чергуються – поперемінно у круглих медальйонах та квадратних рамках – на всіх чотирьох підпружних арках.

Невідповідність зображень, поновлених у ХІХ ст., первимним виявилась у недотриманні первісної топографії персоналізованих образів святих в умовах їх групи. Так, образ святого Мелітона, наймолодшого з воїнів, які прийняли мученицьку смерть (четвертий від zenіту на північному схилі східної арки), було написано поверх зображення одного з найстаріших мучеників севастійських. На сьогодні, через погану збереженість фрески персоналізувати святого видається неможливим; проте, очевидно, що це старець з довгою бородою та з виразними надбрівними дугами.

Цікаво, що майстри ХІХ ст. не завжди дотримувались і атрибутики, котрою наділяли святих фрескісти. Так, п'ятим від zenіту на північному схилі зображено постать святого з дещо укрупненим тулубом. Правицею на рівні пояса мученик тримає 4-кінцевий хрест; лівицею, схованою під матерією коричневого кольору, – скриньку. Обабіч постаті святого напис: «...ГНОСЪ САКЕРДОНЪ» (святий Сакердон). У верхній частині зображення збережено фрагмент фрескового образу мученика з окресами головного убору. Зазначимо, що не лише образ Сакердона, але практично всі святі з циклу Сорока севастійських мучеників ХІХ ст. Кирилівської церкви зображені без головних уборів.

Треба віддати належне А. Прахову – він наполягав на тому, щоб поновлення не торкнулись житійного циклу святого Кирила Александрійського у південній апсиді. Однак і в цій частині храму стародавній стінопис зазнав «виправлень» художників ХІХ ст.

Особливий інтерес для дослідження концепції А. Прахова являють ті частини храму, де первісні зображення не збереглися, і у ХІХ ст. мали бути вирішені наново. Як, наприклад, стінопис хорів, де фреска, окрім як у князівській молитовні, більше ніде не лишилась, оскільки у ХVІІ ст. склепіння у цій частині церкви перебудовувалось. Це поставило перед А. Праховим завдання виробити унікальну схему розміщення, яка ґрунтувалась би на традиційних принципах взаємодії зображень.

Дослідник Кирилівської церкви В. Зуммер у 1930-х рр. зазначав: «на хорах Кирилівської церкви визнали за доцільне подати образи пророків зі Спасо-Нередицької бані», де їх постаті займали простінки між вікнами [6, с. 38]. Їх схожість можна зауважити лише відносно зображень Давида, Соломона, Мойсея та Ілії.

Цікавим є пантеон святих, введений у схему зображень майстрами ХІХ ст. За припущенням О. Певної у Кирилівській церкві було змальовано небесних покровителів самого укладача концепції відновлення храму та Російського імператора [12, с. 303]. Справді, образ святого Олександра, зображеного юнаком у ошатному військовому обладунку, має надзвичайну портретну схожість з Олександром ІІІ. Варто зауважити, що життя та канонізація святого Олександра Невського припадає, відповідно, на ХІІІ ст. та ХVІ ст. Тобто поява образу цього святого ніяк не могла відповідати первісній концепції стінопису храму ХІІ ст.

Незважаючи на те, що у своїй доповіді Імператорському московському археологічному товариству 1885 р. А. Прахов зауважив наявну «...рішучу перевагу Кирилівських фресок у порівнянні з іншими відомими пам'ятками ХІІ ст., такими як фрески Георгіївської церкви Старої Ладоги, Нередицького Спасу в Новгороді, Дмитрівського собору у Володимирі...» [13, с. 24], він все ж використав програми розписів російських храмів ХІІ ст. Тим самим дотримуючись вимог культурної політики Російської імперії ХІХ ст. та основи програми з відновлення зображень Кирилівської церкви – відповідності стилістиці давньоруського мистецтва ХІІ ст.

Отже, роботи з відновлення внутрішнього убранства Кирилівської церкви мали на меті відтворення первісної програми розпису храму. Проте, концепція проваджених у ХІХ ст. робіт зазнала втручання культурної політики Російської імперії ХІХ ст., в основі якої лежала ідея пропаганди спільної культурної спадщини для українських земель та Російської імперії. Треба віддати належне, що заходи з відновлення стінопису (1880–1889) та творчість художників ХІХ ст. в Кирилівській церкві стали яскравим зразком нового етапу в розвитку монументального мистецтва та зробили значний внесок у скарбницю світової культури.

Література:

1. Асеев Ю. С. Архитектура Кирилловской церкви: дис. кандидата арх. наук. – К., 1946. – 175 с.
2. Ассман Ян. Культурная память. Письмо, память о прошлом и политическая идентичность в высоких культурах древности. – М.: Языки славянской культуры, 2004. – 368 с.
3. Бычков В. В. Русская средневековая эстетика XI–XVII вв. – М.: Мысль, 1995. – 637 с.
4. Бычков В. В. Эстетика. – М.: Гадарика, 2004. – 556 с.
5. Вздорнов Г. И. История открытия и изучения русской средневековой живописи XIX века. – М.: «Искусство», 1986. – 412 с.
6. Зуммер В. М. Художні скарби Кирилівського заповідника. – К., 1931, – С. 38.
7. Закревский Н. Описание Киева. – К., 1868. – Т.1. – 455 с.
8. Коренюк Ю. Монументальне малярство // Історія українського мистецтва: у 5 т. / НАН України, ІМФЕ ім. М. Т. Рильського; гол. ред. Г. Скрипник. – К., 2010. – Т. 2. – С. 577–656.
9. Крыжановский П. Киев-Кирилловский упраздненный монастырь // Киевские Епархиальные Ведомости. – 1863 – № 22. – С. 669–685.
10. Культурологія: теорія та історія культури : навч. посіб. / за ред. Тюрменко І. І., Горбули О. Д. – К. : Центр навчальної літератури, 2004. – 368 с.
11. Марголіна І., Ульяновський В. Київська обитель Святого Кирила. – К.: Либідь, 2005. – 350 с.
12. Певна О. Б. Пошуки за ознаками князівської благодійності: докази жіночої культурної діяльності в середньовічному Києві // Софійські читання. – К., 2010. – С. 301–306.
13. Прахов А. В. Киевские памятники византийско-русского искусства. Доклад в Императорском московском археологическом обществе 19 и 20 декабря 1885 года / под ред. В. Е. Румянцева Древности. Труды Императорского московского археологического общества. – М. : 1877. – Т. 11. – С. 3–39.
14. Пучков А. А. Архитектуроведение и культурология. Избранные статьи. – К.: Изд. дом А.С.С., 2005. – 608 с.
15. Рубан В. Мистецтво XIX століття / за ред. Г. Скрипник. – К., 2006. – Т. 4. – 760 с.
16. Смолич И. С. История Русской Церкви: 1700–1917: В 2 частях. – М.: Валаамский монастырь, 1997. – Ч. 2. – 800 с.
17. Хальбвасс М. Социальные рамки памяти. – М.: Новое издание, 2007. – 348 с.